

BYGGESKIK I BYERNE FØR 1930

De danske købstæder er præget af mange århundreders udvikling, der kan aflæses i byens plan, gadenet, torve og pladser, ligesom byens huse afspejler forskellige perioders arkitektoniske strømninger. Selv om bydannelserne varierer fra egn til egn, er der en række fællestræk for, hvordan byen og dens bygninger har udviklet sig. Viden herom er nyttig, når man skal træffe beslutning om ændringer i bygningerne, hvad enten der er tale om et af de gamle Ildebrandshuse i København eller en brugsforening fra andelstiden.

De fleste gamle, danske byer er opstået i middelalderen ved overfartssteder og fjorde, eller hvor veje gennem landsdelene krydsede hinanden. I de danske byer kan husene deles i to hovedtyper, gavlhuset og langhuset.

Gavlhuset ligger med gavlen mod gaden og med de bærende langvægge og rygningen vinkelret på gadelinien. Da gavlen ikke er bærende, ses det ofte, at vinduer og døre er placeret friere i forhold til hinanden end i langhusene. Gavlhuse er ret almindelige i Sønderjylland og i de sydfynske byer, men findes også i f.eks. København og Helsingør.

Byens udvikling

En række byer opnåede handelsprivilegier, der betød, at de fik eneret på al handel og udskibning af varer. Torvet og havnen blev derfor, sammen med kirken, de vigtigste steder i byen - dér hvor de vigtigste huse blev bygget. Byggeskikken i byerne følger i almindelighed de hovedstrømninger, der udspringer i København og med tiden breder sig til alle egne af landet, således at byerne med de nærmeste handelsrelationer til hovedstaden først modtager de nye strømninger.

Langhusene, som er den almindeligste bygningstype her i landet, har de bærende ydervægge liggende parallelt med gadelinien. I denne hustype er vinduer og døre ordnet efter en jævn rytme, der er betinget af husets konstruktion, hvad enten det drejer sig om murværk eller bindingsværk. Foto: Anne Lindegaard

Gavlhuse i Tønder. Gavlhusene har især 'overlevet' i Sønderjylland, men de har i 1200-1600-tallet ligget i alle byer i Danmark. Hustypen var så indarbejdet i byggeskikken, at man i 1600-tallet 'opfandt' 'det falske gavlhus' ved at sætte en stor gavlvist på et længehus, så det kom til at ligne et gavlhus.

Bybebyggelsen i provinsbyerne var, indtil midten af forrige århundrede, enetages ejendomme opført i tætte rækker langs med gaden. I de større købstæder er der dog stadig bevaret en række store toetages bygninger fra 1600-tallet, og ganske enkelte steder, bl.a. i København og Aalborg, endog huse med flere end to etager. Den overvejende bebyggelse i byerne var af bindingsværk. Enkelte bygninger havde grundmurede gadesider, men fra begyndelsen af 1800-tallet vinder det grundmurede byggeri stadig mere indpas.

Dette sker bl.a. på baggrund af de bybrande, der igennem årene lagde større områder af byerne i ruiner. Ikke mindst den store brand i København 1728, der ødelagde en meget væsentlig del af byen, gav stødet til skærpede krav om grundmuring, tegltage og andre brandhæmmende foranstaltninger. Krav, som også kom til at gælde for landets øvrige købstæder.

Falsk gavthus fra barokken – her i bindingsværk, men de kunne også være i grundmur. I rokokoen og klassicismen gik de store gavlkviste af mode, men de vendte delvist tilbage i historicismen.

Med tilflytningen til byerne, først og fremmest København, i første halvdel af 1800-tallet skete der en betydelig fortætning af byen med udnyttelse af udhuse, lofter og kældre til beboelse. Loven om næringsfrihed fra 1857 betød, at man kunne bosætte sig uden for købstæderne og derfra drive såvel håndværks- som handelsvirksomhed. Loven medførte derfor en vis lettelse i presset på byernes boliger. Til gengæld førte den industrielle vækst i anden halvdel af 1800-tallet til en betydelig udvidelse af mange købstæder. Udvidelserne fik retlinede gadeforløb med grunde, der blev bebygget med relativt små, grundmurede huse, ofte med et temmelig fælles præg. De var typisk opført i blank mur (ubehandlet) af røde eller gule mursten, hvor taget var dækket med fabriksfremstillede tagsten eller skifer.

Med anlæggelsen af jernbanerne i sidste halvdel af 1800-årene opstod en række bydannelser visse steder, hvor jernbanerne krydsede det eksisterende vejnet. Stationsbyerne har deres

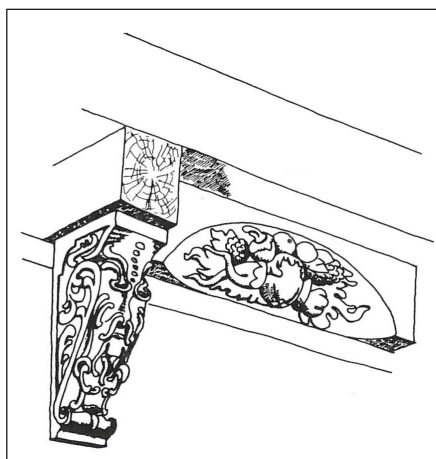
ganske særlige præg, der er betinget af den byggestil, der herskede i tiden, og det faktum, at byen udviklede sig som et bånd langs den eksisterende vej. Rent arkitektonisk ligner stationsbyerne de samtidige udvidelser af bl.a. købstæderne.

Bindingsværk

Bindingsværk har fra middelalderen været den almindeligste byggemetode i de danske byer. Kun de få velhavende adelsslægter, kirken og kongen havde da reelt mulighed for at bygge i grundmur.

De største og mest righoldigt udstyrede bindingsværksbygninger med kraftigt tømmer, fint billedskærerarbejde og kunstfærdigt tømrerhåndværk stammer fra renæssancen og barokken i 1600- og begyndelsen af 1700-tallet. De tidligste huse er bygget med højstolper i bagsiden, dvs. med gennemgående stolper fra sokkel (fodrem) til tagrem og med store knægtbårne fremspring mod gaden.

Omkring midten af 1600-årene erstattes højstolperne af etagedelt bindingsværk, også i bagsiden, men udkrag-

Bruskbarokt snitværk på knægt og fyldholt på bindingsværk dateret 1651. Brogade 23, Køge.

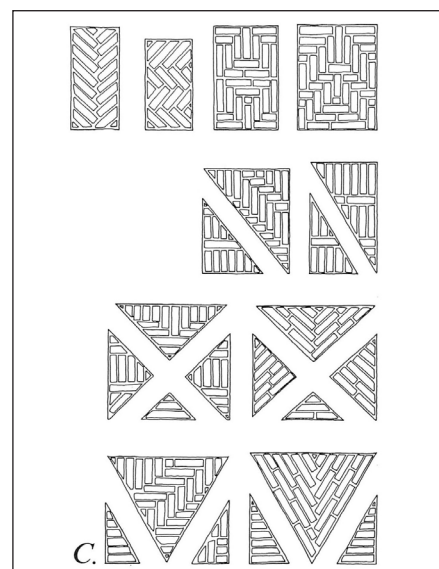
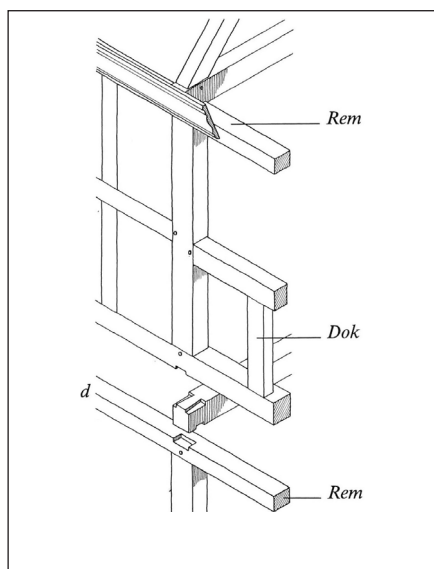
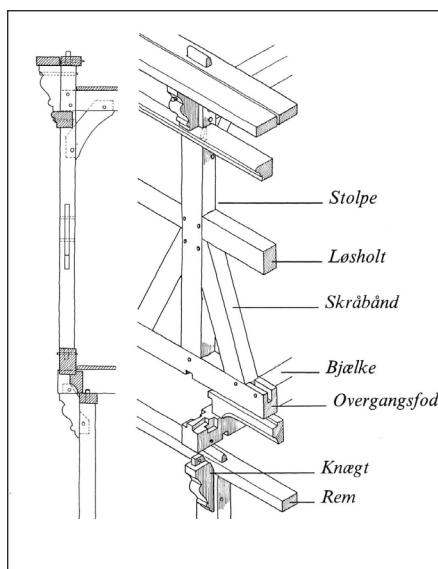
ningen mod gården bliver aldrig så stor som mod gaden. Knægtene og overgangstømmeret (tømmeret mellem etagerne) er ofte udsmykket med rigt træskærerarbejde.

Den såkaldte styrtrumskonstruktion, hvor øverste bjælkelag er tappet igennem stolperne et stykke under tagremmen, er under afvikling i løbet af 1700-tallet. I stedet går man over til den såkaldte spærfagskonstruktion, hvor bjælkerne blev lagt oven på tagremmen, og spærene blev stillet oven på bjælkerne i stedet for som i styrtrumskonstruktionen oven på den opstikkende stolpeende. Se informationsbladet *Egnsbyggeskik på landet*.

De seneste bindingsværksbyhuse fra tiden omkring og kort efter år 1800 er ofte bygget med karakteristiske dobbeltstolper. Det kan skyldes, at man brugte dårligere tømmer, men det kan i lige så høj grad skyldes ønsket om at kunne anbringe vinduerne længere fra hinanden og pudse huset, så det så ud, som om det var grundmuret. Pudsede bindingsværkshuse uden dobbeltstolper afsløres dog ofte ved, at afstanden mellem vinduerne kun er lidt over en stolpetykkelse.

Bindingsværket i byerne var langt tilbage i tiden udmuret med brændte sten, i alt fald mod gaden. Sandsynligvis har mange småhuse dog også haft lerklinede tavler som på landet, men disse synes ikke at have overlevet til i dag. På bagsiderne og i de indvendige vægge er der dog mange steder i 17- og 1800-tallet brugt lerklining eller ubrændte lersten.

Indtil midten af 1600-tallet anvendtes udelukkende ret store sten af munkestenstypen - dog en smule mindre. Fra midten af 1600-tallet indførtes mange

A: Byhuse fra renaissance og barok har oftest udkraget bindingsværk mod gaden, medens det forløber ret mod gårdsiden. B: I barokken går man bort fra udkrænger i bindingsværket, og gadefacaderne bliver - på linie med gårdfacaderne - opbygget stokværk for stokværk uden profiler og udskæringer. C: Partierne mellem tømmerkonstruktionerne blev udmuret i mønstre.

mopper: små hollandske sten, der brugtes til udmuring.

Anvendelsen af hollandske mopper begynder i Sønderjylland, og derfra spredes de i løbet af 30-40 år til det meste af landet. De afløstes i midten af 1700-tallet af de såkaldte flensborgsten: en tynd, lang, gul teglsten. Den er længere end mopperne, men mindre end nutidens sten, der fabrikeres efter én standard fra omkring 1875.

Grundmur

De grundmurede huse er opført af de samme stentyper som bindingsværks-husene. Middelalderens huse er opført af store, røde munkesten. Størrelsen kan variere, men længden er altid større end den dobbelte bredde. I renaissance afløses de af lidt mindre sten, hvor længden svarer til to bredder plus en fugetykkelse. Denne ændring skyldes overgangen fra det karakteristiske munkeforbandt med to løbere (stenens langside) og en kop (stenens kortside) i hvert skifte (lag)

til krydsforbandtet, hvor der kun lægges kopper, henholdsvis løbere i hvert skifte.

Det grundmurede hus fremstår enten med overfladen i blank mur (synlige sten), i skuring eller berapning med et tyndt mørtellag, hvor stenene kan anes, eller puds, hvor stenene er helt dækket af mørtel.

Når man ser bort fra naturstensdekorationer i puds eller natursten, er udsmykningen på de murede bygninger i udstrækning og form i overensstemmelse med murværkets natur, dvs. afhængig af murstenenes størrelse. Fremspringende eller tilbageliggende partier er næsten altid 1/4 sten dybe, deres bredde delelig med 1/2 eller 1/4 sten, og deres højde svarende til hele skifter.

Fælles for alle ældre murede huse er hovedgesimsen ved overgangen til taget. Hovedgesimsen kan bestå af flere led og med højde, fremspring og

form efter tidens ideal. Mange gesimser er så store, at det tilsyneladende strider mod naturlovene, at de ikke falder ned.

Gesimserne i de blankmurede huse er ofte udført ved at dreje eller forskyde enkelte eller alle sten i et eller flere skifter. Den pudsede gesims består af retvinklede eller 1/4-cirkelformede sten, hvorpå der er trukket et pudslag. Fra slutningen af 1800-tallet og til midt i 1900-tallet fik det blankmurede byggeri en renaissance. I denne periode arbejdede man både med de traditionelle fremspringende detaljer, og med en blanding af røde og gule sten. I disse år udførtes noget af det smukkeste murerarbejde herhjemme.

Byhusenes farver

Farvesætningen på 1600-tallets bygninger kendes der kun lidt til, men der er ved flere undersøgelser fundet spor af kraftigt malede farver på udsmykninger, medens bindingsværk og tavler har været kalkede.

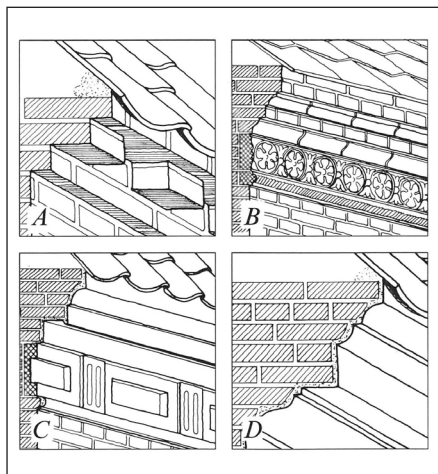
I begyndelsen af 1700-tallet var det sædvanen at kalke de fremtrædende partier på murværket, medens man senere i århundredet på de pudsede huse tit så gule, rosa og røde farver. Arkitekturdetaljer og stenhuggerarbejde var ofte kalkede i en kontrastfarve som hvid eller blågrå (kønrog) eller som rød Nexøsandsten.

I 1800-tallet er det de kølige grå og rent hvide farver, ofte oliemaling i stedet for kalk, der dominerer byggeriet, indtil de pudsede huse afløses af det blankmurede byggeri, hvor lerets blanding afgør murstensens farve.

I de større byers gårde, hvor det var småt med tilgang af luft og lys, har man tilsat kalken jernvitriol, der gav en blakket orange/rustbrun farve. Foruden at være et billigt farvemiddel har jernvitriol også en mug- og skimmelhindrende effekt.

Tage

Siden indførelsen af brandforordninger, der betød stråtagenes afvikling i byerne, har den røde vingesten af

A: Sparrenkopgesims. B: Profileret gesims med terrakottafrise. C: Profileret gesims, trukket i puds med underliggende brystningsfrise. D: Profileret gesims trukket i puds med skabelon.

Arkitekturdetaljer blev fremhævet med hvidt, formentlig den lysende hvidtekalk, som kontrast til den rødkalkede facade. Foto: Anne Lindegaard

brændt ler været det altdominerende materiale til tagdækning. Med muligheden for en maskinel fremstilling af tagsten fra slutningen af 1800-tallet fremkom den såkaldte falstagsten, der med sine mere præcise mål og større tæthed blev en stor konkurrent til vingestenen, som dog stadig produceres. Fra midten af 1800-tallet anvender man også skifersten, der gav mulighed for at udføre tage med en lavere taghældning end normalt.

Senere udvikler man metoder til at fremstille tagsten af cement, og mange af disse grå sten ses stadig rundt om i byerne, men noget smukt alternativ til tagsten af tegl er de ikke.

Af eternit fremstilles kunstsifersten og bølgeplader. Hvor udmærket materialet end kan være, egner det sig ikke til tagmateriale på ældre, bevaringsværdige bygninger.

Husenes indretning

I mange af 1500-tallets byer var rækkerne af handelsboder en typisk del af gadebilledet. De bestod ofte af en

forstue, der foruden adgang fra gaden til gården også gav adgang til husets andet rum, der fungerede som stue og bod (forretning). Køkkenet kunne evt. være indrettet i en tværfloj. Senere indrettede man et kammer og en stue adskilt fra boden, der stadig havde adgang fra forstuen.

Principperne for indretning af bolig / forretning i det jævne købstadshus ændredes ikke meget de næste 300 år. En af de væsentligste ændringer bestod i, at huset blev gjort bredere, og det da indførte langsgående hovedskillerum gav mulighed for at adskille stue(r) mod gaden og kammer samt køkken mod gården.

Den mere velstående borgers hus havde ofte en portgennemkørsel fra gade til gård. Fra portrummet var der adgang til trappen, der førte til husets forskellige etager. Kælderen var indrettet til butik eller bolig for en af de ansatte og havde adgang fra portrum eller gade. Fra trappen kom man til ejerens bolig med de repræsentative rum i beletagen (den fine etage).

Her lå det store rum, salen, mod gaden med et værelse på den ene eller begge sider.

Forhuset kunne også være suppleret med et sidehus, hvor en række sekundære rum, køkken og køkkentrappe, var placeret. Ved denne bebyggelsesform opstod hjørnestuen med det store vindue i det skrå fag mod gården. Rummet, der oftest blev anvendt til spisestue, kunne også være ovalt. Bygningstypen optræder i flere variationer fra 1700-tallets midte og ca. 150 år frem.

Udlejningsbyggeri var ret spartansk. En af de enkleste former bestod af et gennemgående trapperum med en lejlighed på hver side. Lejlighederne var delt op med et langsgående og et tværgående skillerum. Derved fremkom en eller to stuer til gaden samt kammer og køkken til gården.

Omkring år 1900 gjorde man op med korridorsystemet, og køkkenet fik således en mere central placering i lejligheden. Heraf fulgte hurtigt forsøg med indretning af spisekøkkener; en idé, der var hentet i Tyskland, men som dog først slog rigtigt an i 1960'erne.

Radikale nybrud i lejlighedsindretningen i Danmark sker altså først med kraftig inspiration fra funktionalismen

i 1920-30'erne, med direkte inspiration fra det blomstrende byggeri i Tyskland i årene efter første verdenskrig.

Med nye, byggende befolkningsgrupper skabtes andre boligformer. Først kædehusene med to eller tre lejligheder opført af byggeforeninger, f.eks. Kartoffelrækkerne i København, der blev opført af B&W-arbejdernes byggeforening. Husene havde én lejlighed i hver af de tre etager.

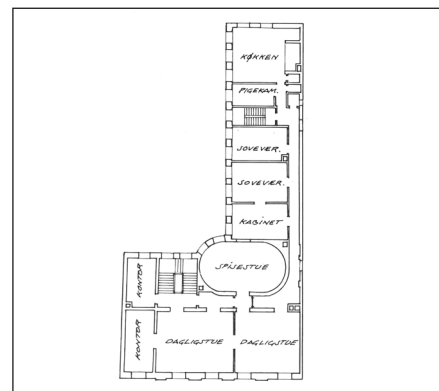
I denne proces fik Landsforeningen Bedre Byggeskik, der fra 1915 virkede for en højnelse af kvaliteten i det almindelige byggeri, en uvurderlig betydning.

Vedligeholdelse og fortsat brug

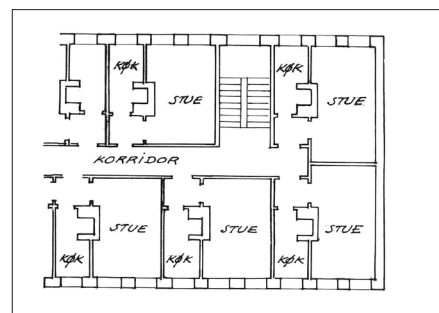
Det karakteristiske byhus med den enkle planløsning kan være vanskeligt at udvide eller ombygge uden væsentlige indgreb. Det er imidlertid vigtigt at tilstræbe, at planløsningen (husets indretning) også i fremtiden afspejler husets struktur og alder.

Ved rumændringer bør man f.eks. undgå vinkelformede rum, og man bør ikke ændre rumhøjden med forsænkede lofter. Åbninger mellem rummene bør ikke være større end almindelige enkelt- eller dobbeltdøre.

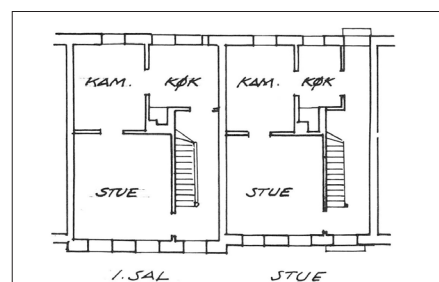
Hvad angår materialerne, bør man holde sig til dem, huset oprindeligt

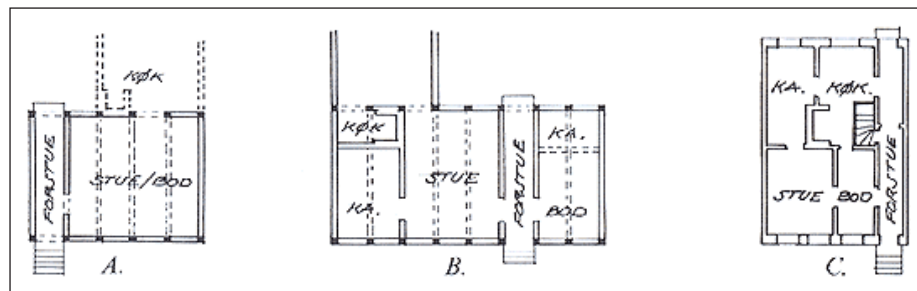
Plan af større borgerhus med sidekorridorlejlighed, 1749.

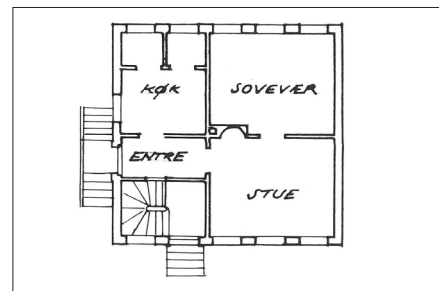
Plan af midterkorridorhus med ensidige, etruslejligheder, 1858.

Plan af et byggeforeningshus, ca. 1875.

A: Begyndelsen af 1600-tallet, gennemgående rum fra gade til gård. B: Ca. 1650, gennemgående rum. C: Ca. 1850, midtstillet skillerum.

Plan af bygmesterhus, udført på kursus foranlediget af Landsforeningen Bedre Byggeskik i 1920'erne.

har været opført med ved f.eks. ikke at hugge puds af lofter og vægge samt at bevare døre og andet snedkerarbejde. Døre og lignende, der tages ned, bør derfor stilles på loft eller i kælder, så de nye ejere har mulighed for at genopsætte dem, hvis de ønsker det.

Når der skal nymales eller kalkes, vil det være naturligt at tage udgangspunkt i de farver, der hører til stedet og til husets alder. Så er der god chance for et æstetisk tilfredsstillende resultat.

LITTERATUR OG LINKS

Litteratur

Byhuset, byggeskik i købstaden. Curt von Jessen, Niels-Holger Larsen, Mette Pihler & Ulrik Schirinig. Gyldendal 1980

Danmarks Arkitektur. Byens huse – Byens plan. Hakon Lund (red.): Gyldendal, 1979

Danmarks middelalderlige byplaner (6 bd.). Jørgen Elsøe Jensen. Dansk Komité for Byhistorie, Skov- og Naturstyrelsen 1995-2000

Dansk Stilhistorie. Hans Henrik Engqvist. Thanings & Appels Forlag. 1944

Holbergstidens København. Poul Strømsted (red.). 1974

Huse med sjæl. Søren Vadstrup. Gyldendal 2004

Københavnske Borgerhuse. Hans H. Engqvist Jul. Gjellerups Forlag 1948

Københavns farver - Tradition og fornyelse. Bente Lange. Kulturakademiets Arkitektskoles Forlag 2007

Ældre etageejendomme. Byggeskik og renovering. Boligstyrelsen: 1987

Links

Information om Bygningsbevaring: www.kulturstyrelsen.dk/information-om-bygningsbevaring/

- Egnsbbyggeskik på landet før 1930
- Etagehuskonstruktioner 1859-1890

Dansk Byggeskik.dk
www.danskbyggeskik.dk

KOLOFON

Titel

Byggeskik i byerne før 1930

Oplæg

Tekstoplæg: arkitekt m.a.a. Jørgen Ganshorn;

Tegninger: Tegnestuen Raadvad, arkitekter m.a.a.

Foto: Hvor intet andet er nævnt, Søren Vadstrup, arkitekt m.a.a. Center for Bygningsbevaring

Udgiver

Kulturstyrelsen, Kulturministeriet

Opdateret

Maj 2012 Søren Vadstrup arkitekt m.a.a., Center for Bygningsbevaring

Yderligere Oplysninger

Kulturstyrelsen
H.C. Andersens Boulevard 2
1553 København V
Telefon 33 73 33 73